

2. Боришевский М. Й. Теоретические вопросы исследования нравственных убеждений / М. Й. Боришевский // Развитие нравственных убеждений школьников. – К. : Рад. школа, 1986. – С. 6–43.
3. Овчарова Р. В. Развитие нравственной сферы личности дошкольника / Р. В. Овчарова, Н. В. Мельникова. – СПб. : Изд-во НПФ «Амалтея», 2008. – 336 с.
4. Поніманська Т. Л. Моральне виховання дошкільників: навчальний посібник / Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Вища школа, 1993. – 214 с.
5. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франковськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
6. Смирнова Е. О. Детская психология / Е. О. Смирнова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – С. 327–333.

УДК 159.9

Андрій ЗИМЯНСЬКИЙ
(м. Дрогобич)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті здійснено аналіз психологічних особливостей емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості підлітків. Автор виділяє рівні розвитку емоційно-ціннісної складової та характеризує їх, а також розглядає вікові та статеві тенденції розвитку.

Ключові слова: моральна самосвідомість, підліток, емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості підлітків, моральні цінності, моральні почуття, моральна відповідальність.

Zymyanskyu A. Psychological features of emotional and value component within adolescent moral consciousness. The paper analyzed the characteristics of emotional and psychological value component in adolescent moral identity. The author identifies the development levels of an emotional value component, providing a description for them. The age and gender trends of development are also concerned.

Key words: moral consciousness, adolescent, emotional and moral value component of an adolescent identity, moral values, moral sense, moral responsibility.

Емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості підлітків проявляється у моральній самооцінці, нормативно-ціннісному ставленні, що розкриває зміст модусу належного для самого себе, точніше, ставлення до засвоєваних моральних імперативів, виходячи з яких підліток антиципує рефлексивні очікування з боку референтних оточуючих стосовно власного нормативного Я образу (яким мені

належить бути, щоб мої дії і вчинки схвалювалися, мене поважали, у мене було чисте сумління) [1]. Ця складова пов'язана з ціннісними орієнтаціями, почуттям відповідальності (відповідальності за виконання своїх обов'язків, відповідальності за себе, відповідальності за іншого), розвитком емпатії. Домінуючі орієнтації як стратегічні вектори поведінки, впливають на становлення у підлітків моральних позицій, вибір цілей та моральних засобів їх досягнення, морального ідеалу, моральну мотивацію поведінки і мають ієрархічну структуру. До емоційно-ціннісної складової самосвідомості належать моральні цінності, моральні почуття та моральна відповідальність.

Емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості як найбільш енергетизована у структурі моральної самосвідомості особистості, є провідним утворенням, що активізує самовдосконалення власного Я і створює сприятливий емоційний фон розвитку моральної самосвідомості підлітка в процесі дорослішання [3]. Емоційні переживання підлітка визначаються кількістю і якістю прояву його життєвих відчуттів. Внаслідок досвіду спілкування з однолітками та заперечення авторитету дорослих зростає усвідомлення своєї унікальності, ускладнюється переживання власного Я. При цьому емоційне ставлення до «Іншого» та сприйняте (або очікуване) ставлення від «Іншого» оформлюються та набувають більшої стійкості. Отже, моральне ставлення до іншого є емоційним визначенням смислу іншого для власного Я, воно утримує в собі наступні рівні: *емоційне відчуття іншого, ціннісне прийняття іншого і власне ставлення до іншого*, котрі перебувають у синергійному зв'язку, оскільки по-різному корелюють зі смислом Я-морального.

Критеріями виділення рівнів розвитку емоційно-ціннісної складової на нашу думку, є: 1) ранг моральних цінностей у системі цінностей; 2) прояв моральних почуттів; 3) функціонування емпатії (прояви співчуття та співпереживання); 4) сформованість відповідальності; 5) рівень адекватності моральної самооцінки; 6) особливості моральної позиції; 7) моральне сумління.

Високий рівень розвитку емоційно-ціннісної складової передбачає: 1) високий рівень розвитку моральних цінностей, сформованість моральних почуттів, моральної відповідальності, емпатії; 2) адекватні емоційні переживання, що відбивають оцінне ставлення суб'єкта до своєї і моральної діяльності іншого, осмислене розуміння блага як позитивної здійсненності життя в цілому; 3) високе почуття обов'язку й інших зобов'язань у різних особистісних взаємодіях, почуття дисциплінарної відповідальності, відповідальності за

себе, відповідальність за інших; 4) здатність інтуїтивно проникати у внутрішній світ іншої людини, осмислювати її настрій, думки, спонукання та ін., коригувати свої реакції й поведінку відповідно до почуттів, думок і станів іншої людини.

Середній рівень характеризується в основному адекватними моральними емоційно-ціннісними реакціями, але вони виражаються ситуативно, не чіткі у проявах; не сформоване на високому рівні почуття обов'язку, переважає почуття дисциплінарної відповідальності та відповідальності за себе; співчуття, що супроводжується в основному тільки бажанням надати допомогу (активне споглядання), а не активним сприянням іншому, допомозі, підтримці, розумінні.

Низький рівень характеризується неадекватністю моральних цінностей, не сформованістю моральних почуттів, низький рівень розвитку моральної відповідальності та емпатії.

Узагальнені результати дослідження емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості представлені у табл. 2.10 – 2.18. На основі аналізу емпіричних даних встановлено, що тільки у 14,9% підлітків емоційно-ціннісна складова сформована на високому рівні. У більшості підлітків (51,5%) вона сформована на середньому рівні, а у третини (33,6%) вона сформована на низькому рівні (див. табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової підлітків
(7 і 9 класи)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	34	14,9
2.	Середній	118	51,5
3.	Низький	77	33,6
4.	ВСЬОГО	229	100

Розглянемо вікові тенденції розвитку емоційно-ціннісної складової підлітків. Аналіз показує, що з віком дещо зменшується відсоток підлітків з низьким рівнем розвитку емоційно ціннісної-складової, з 45,7% у семикласників до 33,7% у дев'ятикласників. Майже не змінюється кількість учнів з високим рівнем сформованості цієї складової (12,1% у семикласників, 15% у дев'ятикласників). Загалом не виявлено значних зрушень у віковому розвитку емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості підлітків (див. табл. 2.11 – 2.12).

Таблиця 2.11

Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової семикласників

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	14	12,1
2.	Середній	49	42,2
3.	Низький	53	45,7
4.	ВСЬОГО	116	100

Таблиця 2.12

Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової дев'ятикласників

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	17	15,0
2.	Середній	58	51,3
3.	Низький	38	33,7
4.	ВСЬОГО	113	100

У підлітків десяти-дванадцяти років внаслідок розвитку самооцінки та оцінних стосунків з оточуючими ставлення до себе і до інших починають набувати емоційно-оцінного характеру. З одного боку, це означає, що дисциплінарна відповідальність молодших підлітків досягає помірного рівня розвитку, з іншого, що прояви почуття обов'язку та сумління спостерігаються переважно в особистісно значущих ситуаціях. Виконання суспільних справ, які оцінюються підлітками як малозначущі, здійснюється лише завдяки зовнішньому контролю. У таких ситуаціях вони не прагнуть брати на себе відповідальність чи підтримувати і заохочувати інших до досягнення успіху. Особистісні інтереси спрямовані на внутрішньогрупові стосунки з однолітками (друзями), які частково знижують їх участь у сімейних справах та суспільних справах. Творчість і співробітництво проявляється у справах, що мають особистісний сенс.

Існують величезні індивідуальні відмінності у проявах самодисципліни і вимогливості до себе, що залежить від ступеня самоцінності, обов'язку, наприклад, соціального доручення, висунутих прохань до підлітків іншими. Альтернативні вибори для молодших підлітків є складними. Моральні вибори, прийняття довільних рішень та їх реалізація відбуваються лише в особистісно значущому життєвому просторі. У особистісних стосунках, діяльності та спілкуванні у підлітків 10–12 років можуть проявлятися як самостійність, обов'язковість, організованість, сумлінність, чесність, так і протилежні цим особистісні риси.

У підлітків дванадцяти-чотирнадцяти років ставлення до себе і до інших також має емоційно-оцінний характер. Показники відповідальності

за себе якісно ширші за обсягом порівняно з показниками дисциплінарної відповідальності молодших підлітків. Однак ці показники розташовуються в межах помірною рівня розвитку.

У середньому підлітковому віці так само проявляють сумлінність, доброзичливість та повагу до інших в особистісно значущих стосунках, діяльності та спілкуванні. Залежно від мотивації досягнення підлітків під час виконання тієї чи іншої справи або діяльності у цілому їх самоповага може варіювати від високого до низького рівня і навпаки. Нездатність, а швидше небажання самостійно усунути прорахунки чи труднощі у стосунках призводять як до переживання почуття сорому, вини, так і до нейтрального, байдужого ставлення. Тим часом дванадцяти-чотирнадцятирічні підлітки неодмінно прагнуть дотримуватися внутрішньо групових норм стосунків з однолітками (друзями), тим самим підтримуючи власну честь і гідність. У сім'ї, школі та громадських справах вони часто не дотримуються слова, є необов'язковими. Самоконтроль і самодисципліна на рівні особистісної саморегуляції проявляється у стосунках зі значущими дорослими та однолітками. Якщо складні життєві ситуації їх захоплюють, то підлітки цього віку здатні приймати моральні рішення і доводити справу до кінця. Лише у референтних стосунках проявляється інтернальний локус контролю, у всіх інших – екстернальний. В особистісно значущих стосунках вчинки цих підлітків характеризуються як надійні, відповідальні, чесні. В той же час у стосунках, які оцінюються ними як малозначущі, їх вчинки мають протилежні характеристики.

У підлітків чотирнадцяти-п'ятнадцяти років показники емоційно-оцінних ставлень до себе та інших більше виявляються у середньому рівні розвитку. Причому в старших підлітків, на відміну від середніх, відповідальність за інших дещо перевищує відповідальність за себе, як це було у середньому підлітковому віці.

Здатність бачити і приймати позицію іншого, тобто досягнення певного рівня децентрації, переструктурує змістовно-сміслову поле відповідальності, в якому розширюється відповідальність за інших. Стосунки з референтними дорослими та однолітками наповнені турботливим ставленням до них. При вирішенні суспільних справ, якими вони захоплюються, відмічаються позитивні мотиви взаємодопомоги, взаємопідтримки. У всіх інших справах тенденція до співучасті помітно знижується. Залежно від значущості життєвої ситуації, вона вирішується або покладанням відповідальності на себе, або на всю групу (клас). Безкорислива підтримка честі стосується як друзів, так і всіх однолітків (групи, класу), якщо їх діяння оцінюються як суттєві та необхідні. Почуття сорому і провини можуть переживати лише за недоліки у поведінці близьких друзів. Виявляють інтерес до думок, почуттів та позицій тих людей, які займають значуще положення в їх особистісному

просторі. У ставленні старших підлітків до інших спостерігається як емпатійність, толерантність, альтруїзм, так і відсутність цих особистіних якостей.

Розглянемо статеві відмінності у розвитку емоційно-ціннісної складової. Нами виявлені значні статеві відмінності у розвитку цієї складової. Так, на високому рівні вона розвинена у 19,1% дівчат і тільки у 10,5% хлопців, на низькому рівні у 19,1% дівчат і у 48,3% хлопців. Це означає, що дівчата значно виразніше співпереживають іншим, проявляють відповідальність у стосунках з іншими, критичніше оцінюють моральні аспекти власної поведінки (див. табл. 2.13 – 2.14).

Таблиця 2.13

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової хлопців-підлітків
(7 та 9 клас)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	12	10,5
2.	Середній	47	41,2
3.	Низький	55	48,3
4.	ВСЬОГО	114	100

Таблиця 2.14

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової дівчат-підлітків
(7 та 9 клас)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	22	19,1
2.	Середній	71	61,8
3.	Низький	22	19,1
4.	ВСЬОГО	22	19,1

Причому, статеві відмінності спостерігаються як серед семикласників, так і серед дев'ятикласників. Так, серед семикласників у дівчаток на високому рівні вона розвинута у 19,3%, а у хлопців тільки у 10,2%. Виявлено 49,1% хлопців з низьким рівнем розвитку, а у дівчат – 17,5% (див. табл. 2.15 – 2.16)

Таблиця 2.15

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової хлопців-підлітків
(7 клас)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	6	10,2
2.	Середній	24	40,7
3.	Низький	29	49,1
4.	ВСЬОГО	59	100

Таблиця 2.16

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової дівчат-підлітків
(7 клас)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	11	19,3
2.	Середній	36	63,2
3.	Низький	10	17,5
4.	ВСЬОГО	57	100

У 19% дев'ятикласниць емоційно-ціннісна складова розвинута на високому рівні, а у хлопців – 10,9%. Якщо тільки у 20,7% дівчат вона розвинена на низькому рівні, то у хлопців – 47,3% (майже на половину більше) (див. табл. 2.17 – 2.18).

Таблиця 2.17

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової хлопців-підлітків
(9 клас)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	6	10,9
2.	Середній	23	41,8
3.	Низький	26	47,3
4.	ВСЬОГО	55	100

Таблиця 2.18

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової дівчат-підлітків
(9 клас)**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	К-сть	%
1.	Високий	11	19,0
2.	Середній	35	60,3
3.	Низький	12	20,7
4.	ВСЬОГО	58	100

Отже, у підлітків-семикласників емоційно-ціннісна складова розвинена краще, ніж когнітивна, що добре видно у варіантах завершення незакінчених пропозицій. При чому, у дівчат вона розвинена на вищому рівні, ніж у хлопців. Прослідковується низька здатність до моральної рефлексії та неадекватна моральна самооцінка.

Розвиток емоційно-ціннісної складової підлітків-девятикласників характеризується адекватними емоціями у визначених ситуаціях. Досліджувані пробують ставити себе на місце іншого, особливо це про-

являється у дівчат. Хоча в деяких випадках зустрічається моральна байдужість. Дев'ятикласники намагаються контролювати прояви своїх емоцій, що свідчить про розвиток регулятивно-вольової (поведінкової) складової моральної самосвідомості. Одночасно, хлопці – девятикласники проявляють тенденцію до вищого рівня емпатійності, ніж дівчата. У них прослідковується стратегія заступництва, співчуття, співпереживання та допомоги.

За результатами кількісної обробки даних були визначені основні рівні емоційної складової моральної самосвідомості підлітків. Так, *відчуття іншого* займає провідне місце в структурі емоційної складової моральної самосвідомості підлітків. Відчуття іншого пов'язане із значним розширенням діапазону емоційних явищ, які набувають в цей період вербалізованого характеру. Проте, варто зазначити, що в процесі дорослішання показники відчуття іншого поступово знижуються, а показники прийняття іншого та морального ставлення до іншого, навпаки, зростають.

Високі показники належать *прийняттю іншого*, яке займає друге місце. Зростання показників прийняття іншого в середньому підлітковому віці вказує на можливість підлітків регулювати власні емоції, здатність приймати і реалізовувати довільні рішення, тобто постає як дієвий потенціал моральної самосвідомості підлітка.

На третьому місці перебуває *ставлення до іншого*. Підлітки 14–15 років все частіше виявляють розуміння у ставленні до інших та до самих себе. Наприкінці підліткового періоду з'являється тенденція зрозуміти власне «Я» крізь призму ставлень інших. У середньому підлітковому віці моральне ставлення до іншого блокується егоцентризмом. Молодші та старші підлітки, навпаки, частіше демонструють уміння зрозуміти погляди партнерів соціальних взаємодій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булах І. Психологія особистісного зростання підлітка / І. Булах. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
2. Журавльова Л. Психологія емпатії / Л. Журавльова. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
3. Павелків Р. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Монографія / Р. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.
4. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
5. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки: – Монографія / М. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.